

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.7) «16/18»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.1.13>

*Ігор Сапожников**

ОСМАНСЬКЕ МІСТЕЧКО ТУЛЬЧА ТА ЙОГО ФОРТЕЦІ У XVII–XIX ст.

«Мы пришли сюда... и на берегу озера нашли холм, с которого могли обозреть весь берег Дуная. Зрелище было прекрасное: города Измаил, Исакчи и Тульчи совсем открытыми представлялись...»

М.Л. Раан, 21.09.1790 р., табір на березі оз. Ялпуг у с. Бабіле¹

Анотація: *Стаття присвячена вивченню оборонних споруд м. Тульча (Румунія), що існували з першої половини XVII до середини XIX ст. Велика їх частина виконувала роль передмостових укріплень у переправ через Георгіївський рукав р. Дунай на дорозі до Ізмаїлу. Протягом зазначеного періоду на вже відомих і наведених у роботі планах, картах та іконографічних джерелах зафіксовано низку різночасових об'єктів. Першим був османський замок 1630-х – 1810-х (?) рр., який вдалося точно локалізувати, відновивши його конструкцію та розміри. Другим була бастионна фортеця, що мала дуже коротку історію (1825-1829 рр.). Частина земляних редутів або фортів (табій) існували як мінімум з 1771 року, а інші пізніше побудували турецькі чи російські війська. Крім того, на кількох планах відзначена мечеть, вперше згадана Евлією Челебі у 1657 р., що стояла на місці нинішньої джамії султана Абдулазіза (Moscheea Azizyie, побудови 1863 р.), а в інших джерелах – ще не менше трьох мечетей у західній і центральній частинах містечка.*

Ключові слова: *Дельта Дунаю, містечко Тульча, переправа в Ізмаїл, картографія, топографія, кам'яний замок, бастионна фортеця, земляні форти, табії, артилерійські батареї, мечеті*

Стаття є продовженням серії узагальнюючих і публікаційних робіт, написаних автором протягом останніх 20 років і присвячених картографії та іконографії фортець Північно-Західного Причорномор'я², Буджака³ та Добруджі⁴, датованих переважно XVII–

* Сапожников Ігор Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології Національної Академії наук України, член Національної спілки краєзнавців України (м. Чорноморськ); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>; e-mail: ssappog5@gmail.com

¹ Раан фон [М.Л.]. Перечень собственного своего журнала в продолжение прошедшей войны при завоевании Молдавии и Бессарабии с 1787 по 1790 год. Санкт-Петербург, 1792. С. 116.

² Сапожников И., Аргатюк С. Конец эпохи крепостей в Северо-Западном Причерноморье: вторая половина 1820-х – начало 1860-х годов // Scriptorium nostrum. 2017. № 1. С. 158-195. Сапожников И. Рец. на: А. Красножон. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с. // Tyragetia. 2019. Vol. XIII. № 2. P. 347-360.

XIX ст. В одній з них були републіковані дорожні записки А.Ж. де Лафітта-Клаве з цінним описом кам'яного замку Тульчі⁵, але весь цей час дискусійним залишалися не тільки конструкція, але й місце розташування цієї споруди⁶. Тільки в останні роки з Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) вдалося отримати копії неопублікованих планів, що дозволило знову звернутися до теми замку й інших османських фортифікаційних споруд цього містечка.

Перш ніж перейти до характеристики нових і старих джерел, слід нагадати читачам, що по причині свого унікального географічного розташування велика частина фортець Тульчі виконувала роль передмостових укріплень переправи через Георгіївський рукав р. Дунай на шляху до Ізмаїла, звідки починалася стратегічна поштова дорога вздовж північного узбережжя Чорного й Азовського морів. Крім цього, дана зв'язка фортець у самій верхній частині великої дельти Дунаю використовувалася для контролю проходу торгових суден і військових кораблів як вгору по Дунаю, так і в зворотному напрямку.

Кам'яний замок

Найбільш ранній опис цієї споруди зробив Евлія Челебі у середині червня 1657 р.: «Ця фортеця була заново відбудована у 1044 (1634-35) році за наказом султана Мурада IV і відповідно до фірману *каймакама* Байрам-паші стараннями кетхуди морського державного арсеналу Піяле-кетхуди. Це красива та дуже міцна фортеця, бо стоїть вона на березі Дунаю, на невисокій скелі. Вона чотирикутної форми, окружність її – 1060 кроків [близько 754 м]. Вона має невеликі залізні ворота, звернені на південь, а рову навколо неї немає. Всередині фортеці стоять мечеть, склад пшениці, арсенал, 70 будинків для воїнів, проходить водяна дорога [у рові], що спускається до Дунаю. Також є в ній 300 чоловік війська, комендант, чудові, повернені на Дунай гармати. Це прекрасна фортеця, збудована у зручному місці та багата припасами.

Це містечко, правителем якого є митний начальник, звільнене від податків і зборів до скарбниці; вони взяті у відкуп за десять юків *акче*. Кадію його за посадою належить утримання у 150 *акче*. [Крім того], кадію за вчинення правосуддя щорічно надходить три гаманця доходів з [навколишніх] селищ і п'яти *нахіє*, що лежать на височині і входять до цього *каза*. Ця фортеця входить до складу Сілістровського *ейялету*, і її *алайбей* разом зі своїми воїнами обороняє її округу від русів.

³ Сапожников И. Материали для изучения крепостей Бессарабии 1807-1820-х годов // *Tyragetia*. 2016. Vol. X. № 2. С. 73-96; Сапожников И. Османский Татарбунарский замок XVII-XVIII вв.: историко-топографический очерк // *Tyragetia*. 2019. Vol. XIII. № 2. Р. 9-21 та ін.

⁴ Сапожников И. Османские крепости Добруджи: описания и обзор источников 1820-х годов // *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1. С. 291-341; Сапожников И. Район переправы через Дунай у Исакчи в 1770-х – 1850-х годах по данным картографии и иконографии // *Tyragetia*. 2020. Vol. XIV. № 2 (у друці). Див. також: Сапожников И.В. Материали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю. Іллічівськ, 1998.

⁵ [Лафитт-Клаве А.Ж. де]. Описание пути от Константинополя до Очакова. Санкт-Петербург, 1821. С. 66-68; Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. Ильичевск, 1999. С. 43-45, 57-59. Румунською мовою вийшло пізніше: Lafitte-Clave Andre Joseph de // *Călători străini despre tarile Române*. Vol. 10. Part. 1. București, 2000. P. 673-677.

⁶ Stănică A.-D. Cartography of the missing fortresses in Dobrogea: a case study of the turkish fortifications // Bernardini M., Taddei A. (ed.). 15th International congress of turkish art. Proceedings. Ankara, 2018. P. 7-36, Fig. 1; (Рис. 14).

Посад Тулчі складається з 600 волоських і болгарських будинків, суцільно побудованих з очерету й очеретяних плетінок [матів]. У горах є виноградники, а по річці Дунаю розставлені сіті для лову риби. Поблизу митниці хороша на вигляд невелика мечеть. Тут є цегляна, крита чудовою черепицею будівля, [ще один] добротний будинок, кілька лавок. Все це – плоди турбот начальника митниці Мустафа-аги»⁷.

В іншому місці своїх записок турецький мандрівник 9 жовтня 1659 р. додав до характеристики Тульчі наступне: «Звідси [з Бабадага], прямуючи на північ, ми прийшли до фортеці Тульча. З навколишніх її дванадцяти фортець прийшло зі зброєю та було записано до десяти тисяч християнського війська. У той день ми переправилися через Дунай і прибули на Тульчинський острів. Зробивши зупинку на березі Дунаю, а потім поспішно, в один день, на п'ятдесяти судах знову переправившись через Дунай, ми прибули у велике портове місто Ізмаїл»⁸. Як бачимо, у 1650-х рр. в районі Тульчі існувало ще кілька невеликих укріплень, які, мабуть, також служили для охорони берега Дунаю та стратегічно важливої переправи через Георгіївське гирло Дунаю.

Наступний опис замку Тульчі було виконано близько 1714 р. російським мандрівником: «ниже Тулчи и Исмаила минувши мили з две и за таким раздвоением идет Дунай шириною под Исмаилом с малую версту, а под Тулчею, где имеет быть перевоз, пространнее; токмо сузился в том месте, где есть под Тулчею малая каменная фартеция, в которой по крайней мере можно быть 300 человекам, а ныне в ней один караул 20 человек; и перевоз от острова к той фартеции в малых поромах, а самое местечко Тулча стоит на пригорках; а над ним близко высокая гора; а жителей в нем турков и болгар с 200 домов и есть мечеть турская да церковь христианская, а рыбой и виноградным питьем изобилно, и в хлебе скудости нет»⁹.

Навесні 1787 р. французький військовий інженер А.Ж. де Лафітт-Клаве зробив такі записи: «*Тулча*, велике село чи місто, населене турками та молдаванами; всі його будинки дерев'яні або кам'яні. У ньому знаходиться тільки одна, також дерев'яна, каплиця. Воно знаходиться на правому березі рукава Дунаю, що є судноплавним. Замок Тульчі завершує невелику вершину кременистої скелі, що випирається у річку, від чого утворюються дві маленькі затоки, які слугують пристанню декількох барок, що покриті посередині і мають довге кермо.

Вид замку представляє майже правильний чотирикутник, що має кожную сторону довжиною від 7 до 8 туазів [від 13,6 до 15,6 м] з чотирма досить неправильно збудованими вежами, з яких дві видалися поза [замок] і містять від 10 до 12 футів [від 7,1 до 8,5 м] у діаметрі. Інші ж дві, що тягнуться від 7 до 8 футів [від 5,0 до 5,7 м], поміщені усередині кутів чотирикутника. На кожній стороні, за турецьким звичаєм, знаходиться від 5 до 6 зубців. Стіни його мають від 12 до 15 футів [від 8,5 до 10,7 м] висоти та збудовані на кручі, що підноситься на 7 або 8 футів [5,0 або 5,7 м], вище вод Дунаю. Вежі простягаються ще вище на 4 або 5 футів [2,8 або 3,6 м] і покриті деревом. В кручі навпроти тієї сторони, де знаходиться порт, викопаний рів, на якому знаходиться дерев'яний міст шириною близько 12 футів [8,5 м]. Річка тече у цей рів. Пристань цього замку завжди замкнена, а відчи-

⁷ Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. I: Земли Молдавии и Украины. Москва, 1961. С. 30-31.

⁸ Ibid. С. 162.

⁹ Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. Киев, 1876. С. 83.

няється тільки на короткий час тими, кому доручено її охороняти. Мені говорили, що в ньому запирали арештантів.

На височині, що знаходиться по праву сторону села, видніються сліди стародавніх земляних окопів, які дуже недосконалі і без боків. У недавньому часі почали будувати на вершині цієї височини стіни у вигляді паралелограма, довжиною від 15 до 20 туазів [від 29,2 до 39,0 м]. Мета цих робіт, без сумніву, полягає у тому, щоб побудувати за турецьким звичаєм редут або кам'яну фортецю, яка, однак же, не принесе великої користі. Є деякий рід земляного редуту на височині, яка має в залежності попереднє піднесення, залежачи саме від іншого, набагато віддаленішого, але яке можливо пройти.

Тульча вибудувана в худому місці для свого укріплення через висоти, що її оточують і близькості лісу. Я бачив у цьому місці частину біломармурового стовпа, що має у діаметрі близько 1,5 футів [45 см] і деякі сліди стародавніх кам'яних будинків, побудованих із цегли та піщаних каменів; тут також знаходяться залишки зводу, але давня назва цього міста мені невідома. У Тульчі заснована пошта і вона не була закрита.

Рукав Дунаю, який переїжджають при Тульчі, має близько 100 туазів [200 м] ширини. Людей, коней і вози перевозять на великих і широких плоских барках, керованих шістьма веслярами і кормчим, який діє довгим кермом. Переїзд тривав чверть години, але враховуючи витрачений час, можна покласти півгодини. На іншому березі знаходиться тільки невелика худа хатина з тростини.

Дорога дещо піднімається від цього рукава Дунаю та проходить вздовж берега. Вона віддаляється потім і з'єднується з великим рукавом, де йде по березі, знижуючись навіть до місця, протилежного Ізмаїлу, при якому рукав цей переїжджається на барці такої ж величини і такого ж улаштування, як і на попередньому переїзді. Цей рукав, будучи головним, має від 150 до 200 туазів [від 292 до 390 м] ширини і настільки ж судноплавний, як і в Тульчі. Переїзд через нього тягнеться близько півгодини; ми використали годину для двох переїздів цих рукавів і три години їзди невеликою рисою на острові¹⁰.

Такі відомі нам письмові описи османського замку Тульчі. Хоча вони зроблені з перервою у 130 років, наведені в них основні характеристики не суперечать, а добре доповнюють одна одну. Правда, А.Ж. Лафітт-Клаве не побачив усередині замку мечеті, складу пшениці і 70 будинків для військовослужбовців, але зафіксував наявність земляних укріплень на двох пагорбах, що оточують містечко. Примітно, що дані цього інженера, фортифікатора і картографа, вже не раз використовувалися російськими військовими істориками. Так, у статті «Тульча» відомого «Военного енциклопедичного лексикону» зазначено, що «замок міста Тульчі, побудований на піднесеній косі, складався з чотирикутної огорожі, в якій куртини довжиною 8 сажнів [17 м] оборонялися з кутів вежами»; він «служив опорним пунктом різним польовим укріпленням, побудованим турками в околицях міста на вигідних висотах між дорогами, що йдуть у Бабадаг й Ісакчі»¹¹.

¹⁰ Сапожников И.В. Описание Одессы... С. 43–45.

¹¹ А.П.К. Тульча // Военный энциклопедический лексикон. Т. XIII. Санкт-Петербург, 1857. С. 16–17. Див. також: Военно-топографическое описание береговой дороги Черного моря, от крепости Тульчи чрез Бабадаг, Мангалию, Варну, Бургас и Мидию в Константинополь. Из сведений, собранных квартирмейстерской части полковником Берхом в 1819 году, и записок французских инженеров Лафита в 1788 и Кауфера в 1796 годах. Санкт-Петербург, 1822.

Нам пора перейти до топографічних планів із зображеннями замку, але спочатку скажемо, що вони відносяться до часів російсько-турецьких воєн – 1768-1774 і 1787-1791 рр. У ході першої російські війська штурмували, спалювали та підривали замок Тульчі, спустошуючи його околиці п'ять (!) разів: 10 листопада 1770 року (загін Ф.І. Мекноба); 23 березня, 19 червня і 20 жовтня 1771 року (підрозділи О.І. Вейсмана фон Вейсенштейна) і 16 квітня 1773 року (загін Ф.Н. Кличка)¹². Під час другої війни Тульчу брали двічі: 7 листопад 1790 р. (Веслова флотилія Ф.М. де Рибаса) і 25 травня 1791 р. (війська М.І. Кутузова)¹³. Хоча у ході всіх цих подій плани не склалися, операції 23 березня, 20 жовтня 1771 р. і 7 листопада 1790 р. забезпечені картографічними матеріалами.

На найбільш ранньому з них відзначений хід операції, замок (D), три озброєні (C) і дві неозброєні (B) артилерійські батареї витягнуті по вершинам пануючих висот від замка до гирла протоки Сомової, мечеть поза замком (E), житло на форштадті (F) і проміри глибин річки (рис. 1). На базі цього джерела виконана гравюра «План экспедициям, которые производил генерал майор Вейсман... 24/4 марта при Тульче и 16/27 апреля [1771 г.] при Исакче», де в зменшеному масштабі представлені: редути (F і K), батарея і мечеть (O) і сам замок на низькому мисі, який не заслужив окремої літери (рис. 2). Тут не можна не сказати про те, що на двох гравюрах, що ілюструють інший похід О.І. Вейсмана за Дунай, на центральному пагорбі Тульчі присутній великий прямокутний замок з чотирма вежами¹⁴, але, судячи з даних А.Ж. де Лафитта-Клаве 1787 року (див. вище) і плану 1790 року (рис. 5), це не відповідає дійсності. Чи не підтверджує такої версії і «План замку в местечке Тульче с показанием в каком оный положении до разрыва состоял», складений в 1771 р., який у чорновому та чистовому вигляді зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург)¹⁵.

Судячи з нього, замок (A) мав у плані форму прямокутника розмірами приблизно 17,6×14,9 м, витягнутого завдовжки віссю по лінії З-С-Ю-ЮВ. Стояв він на низькому мисі правого берега Дунаю, відокремленого від корінного берега ровом, «вирубаним у камені» (H). По кутах укріплення знаходилися чотири круглі вежі, дві з яких (південно-західна та південно-східна, або «Порохова» – E) мали діаметр до 5 м, північно-східна – 4,2 м, а північно-західна – 4,0 м. З боку рову та моста через нього у стіні товщиною 1,9 м у північно-східній вежі знаходився вхід (B), над яким не було вежі, а товщина інших стін становила від 1,6 до 1,9 м у дворі знаходилися «покоя для житла» (D), «піднесені платформи для стрільби між зубців з гармат» (G), а на стінах самі зубці-мерлони. В експлікації спеціально

¹² Похід проілюстрований неопублікованою рукописною картою «План бывшей за Дунаем экспедиции произведенной деташаментом под командою г-на полковника и кавалера Клички между 15 и 29 числа апреля 1773 году на местечко Тулчу, город Бабаду, на село Карасу и город Караарман» / Копир. кондуктор Д. Кобелев» (Національна бібліотека України, № 17204).

¹³ Л.М.Б. Дунай // Энциклопедия военных и морских наук. Т. 3. Санкт-Петербург, 1888. С. 109. До цього походу є опублікований «План одержанной победы... при Бабаде 3 июня 1791 г.». Див.: М.И. Кутузов. Документы. Т. 1. Москва, 1950 (кольорова вклейка).

¹⁴ «План предприятий генерала майора Вейсмана за Дунаем на неприятельские лагеря при Сомове, Тульче, Исакче и на визирский лагерь при Бабадах с 20 по 27 число октября месяца 1771 года».

¹⁵ Цей план датований по аналогії з таким же документом, виконаним тією ж рукою напередодні підриву замку Ісакче, яке документовано: Сапожников И. Район переправы через Дунай у Исакчи... (у друці). Тут публікується чистовий варіант (рис. 1; 3).

зазначено, що «означенный замок, как башни, так и стены все разорваны [взорваны], а внутри оно строения без остатку все сожжено» (рис. 3).

До плану додані два розрізи, намальовані на тому ж аркуші: через південно-західну вежу по лінії а–b і через замок поперек короткої сторони, тобто по лінії с–d. Судячи з ним, висота південно-західної вежі становила близько 12,0 м (з дерев'яним дахом – 14,3 м, з маківкою – 15,6 м), а стін 9,6–9,7 м при висоті мерлонів 2,4 м (рис. 4-а і 4-б).

Якщо порівняти отримані дані з описами, то найбільше вони близькі до інформації А.Ж. де Лафитта-Клаве, хоча він дещо применшив загальні розміри замку (від 13,6 до 15,6 м), але перебільшив (до 5,0–8,5 м) діаметри веж (див. вище). Такий результат слід визнати цілком прийнятним, оскільки інженер напевно не мав можливості зробити інструментальні вимірювання замку. Що стосується наведеної Евлією Челебі довжини «окружності фортеці» у 1060 кроків (близько 754 м), то шляхом вимірювань того ж плану ця цифра дуже приблизно можна оцінити у 95–96 м (135–140 аршин) і навряд чи більше.

Якщо поставити питання, скільки гармат було на озброєнні замку, то за цим планом їх число можна приблизно оцінити в 10–12 гармат, і то лише за наявності помостів уздовж стін (рис. 3, 4). Цьому висновку не суперечать відомості про те, що після успішного штурму замку 10 листопада 1770 р. солдати загону Ф.І. Мекноба втопили в Дунаї 13 гармат, з яких дві взяли на сусідній батареї. При цьому нападники запевняли, що «будинки в Тульчі не були розорені і навіть майно жителів тамтешніх, залишилося недоторканим»¹⁶.

Для порівняння розповімо про події 1790 р.: «На світанку 7 листопада флотилія підійшла до Тулчі. Замок був зайнятий гренадерами під командою підполковника Рибаса. Здобичі тут дісталася... військове судно 1, транспортних та інших малих 38, в замку знайдено гармат 10, пороху 240 бочок і чимала кількість різних військових снарядів»¹⁷.

Оскільки пошуки широких аналогій цієї споруди дуже простої конструкції наперед малопродуктивні, скажу, що замок Тульчі дуже близький Татарбунарському, за винятком того, що другий мав прямокутну надбрамну вежу та великі розміри: близько 50–51 м (67–68 з вежами)×44,4–45,3 м (60,4–61,3). У нього також були різновисокі вежі, а озброєння складалося з 23 гармат дрібних калібрів. Згідно з недавніми роботами, Татарбунарський замок був побудований сілістрійським Кенан-пашею у 1624–1628 рр. і озброєний ним же у 1637 р., що зафіксував Евлія Челебі¹⁸. Сказане підтверджує дату зведення замку в Тульчі 1634–1635 роками, наведену все тим же Евлією Челебі¹⁹. Таким чином обидві фортеці були побудовані у сілістрійському ейялеті за султана Мурада IV (правив у 1623–1640 рр.).

Завершуючи екскурс про замок Тульчі, скажу, що поки у нас немає даних про те, коли він припинив своє існування. З огляду на те, що плани Тульчі двох перших десятиліть ХІХ ст. мені невідомі, наведу свідчення І.П. Ліпранді 1826 року: «На місці, де була стара Тульча, є кілька будиночків; тут живе митний чиновник і засновано татарський пі-

¹⁶ Петров А. Россия с Турцией и польскими конфедератами с 1769-1774 год. Т. II: Год 1770. Санкт-Петербург, 1866. С. 196.

¹⁷ Грибовский А.М. Собрание разных полученных от главнокомандующих армиями и флотами ко двору донесений. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1791. С. 60.

¹⁸ Сапожников И. Османский Татарбунарский замок... С. 9–21.

¹⁹ Эвлия Челеби. Указ. соч. С. 31.

кет. Укріплення [замок] зруйновано дощенту»²⁰. Ризикну припустити, що замок Тульчі навряд чи пережив російсько-турецьку війну 1806-1812 рр.

До більш раннього часу відноситься інформація про те, що в 1795 р. Порта доручила інженеру Ф. Кауфферу «тільки зробити укріплення у Тульчі, Кілії й у чотирьох місцях на гирлі Дунаю», але невідомо чи приступив він до цієї роботи і чи входила до його планів реконструкція (або знесення) замку, що цікавить нас²¹.

Деяку додаткову інформацію про планіграфію османських укріплень у кінці XIX ст. дає «План взяття замка Тульчи ноября 6-го дня 1790 года». На ньому замок ще стоїть на колишньому місці, а на двох пагорбах на південний захід відзначені два земляних (?) укріплення квадратної й овальної форм, перше з яких підписано як «стара батарея» (рис. 5).

Треба сказати, що у Російській імперії пишались військовими перемогами останньої третини XIX ст. у Добруджі, хоча ця територія ні тоді, і ніколи пізніше, не увійшла до складу цієї держави. Наприклад, один відомий графоман того часу написав:

О небо! дай мне громку лиру
Прославить меч российских сил,
Который за несклонность к миру
Врагам достойно отомстил;
И наконец *прострясь на выш*²²
Исакчи, Тульчи и Килии,
К покорству скоро преклонил!..
Дунайски волны, восплещите,
О их паденьи весть несите
В дрожащий ныне Измаил»²³.

Бастіонна фортеця Тульчі

Оскільки картографічні джерела першої чверті XIX ст. по темі невідомі, залишається сказати, що 1 серпня 1809 р. авангард корпусу генерала А.П. Засса без бою зайняв Тульчу, укріплення якої були спішно очищені турками після отримання звістки про переправу російської армії через Дунай у Мачина. Після підписання Бухарестського миру 1812 р. турки, з метою не допустити російські судна у Сулинське гирло, звели у Тульчі фортецю – бастіонний шестикутник з цитаделлю на її західному фронті; крім того, побудовано було сильне зімкнуте укріплення на пагорбі біля дельти Сомовського гирла²⁴. Нову фортецю Тульчі завершили у 1825 р., а всього через рік російський агент І.П. Ліпранді не тільки детально її описав (текст скорочено), але й склав план її частини:

«**Тульча**. Новая крепость, построена около 5 верст выше прежней, на расстоянии

²⁰ *Липранди И.П.* Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 году. Санкт-Петербург, 1827. С. 19.

²¹ *Сапожников И.* Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797-х гг. // *Tyragetia*. 2016. Vol. X. № 2. С. 73-96.

²² Поширившись на шії.

²³ *Карабанов П.* Стихотворения нравственные, лирические, любовные, шуточные и смешанные. Санкт-Петербург, 1801. С. 103.

²⁴ *Л.М.Б.* Тульча // Энциклопедия военных и морских наук. Т. 7. Санкт-Петербург, 1895. С. 575.

400 сажень от правого берега Сунийского Дуная и около 250 сажень от пролива или гирла Сомова, идущего из озер Монастырских и впадающего в Дунай против самой крепости. Она расположена по косогору, не чувствительно склоняющемуся к стороне Дуная и оканчивающемуся крутым обрывом, в расстоянии 100 сажень от той стороны, которая обращена к Дунаю. Под сим обрывом из упомянутого пролива проведен канал, имеющий 2 сажени ширины и около 2 аршин глубины; но теперь оный совершенно сух и наполняется во время больших вод в Дунае.

Крепость Тульча, заложенная вскоре после Бухарестского мира и оконченная только в прошлом 1826 году, состоит: из двух бастионов, обращенных к стороне Дуная без рва и имеющих каменную одежду от $2\frac{1}{2}$ до 4 аршин, смотря по неровности земли, а сверху земляной вал до сажени вышины; фланги и фасы имеют по две амбразуры, из коих прорезанные в флангах весьма низки и человек легко может в оные войти; каждый фас сих бастионов имеет 25, а фланг 45 шагов.

Куртина, заключающаяся между сими двумя бастионами, также без рва, и имеет 220 шагов; каменная одежда возвышается от полу-аршина до одного не более, по причине неровности земли; вал земляной не более сажени, весьма полог, не ровен, так что без посторонней помощи нетрудно взлезть на оный. В середине есть ворота слабо окованные, имеющие 5 шагов ширины; каменный свод оных или глубина имеет 8 шагов. В расстоянии 6 шагов перед воротами сделан род большого плетневого тура, насыпанного землей от 6 до 7 аршин вышины; коим ворота и прикрыты.

Впереди и над самым обрывом находится земляной вал, прикрывающий все пространство между углами помянутых бастионов, как на приложенной при сем карте видно. – Вал сей, с внутренней стороны усажен палисадами, невысок и не мешает действию огня из крепости; ров не велик и через середину оного проложена дорожка, по коей ходят за водой в вышепомянутую проведенную канаву; впрочем, нет большого затруднения почти во всех местах переходит через оный; равномерно и по обрыву, в иных местах покрытому кустарником и изрезанному тропинками. На левом углу поставлено 4, а на правом 5 чугунных 12-фунтовых пушек, что я мог заметить, разговаривая с пашой довольно долго в вышепомянутых воротах*.

Остальные четыре бастиона меньше и расположены в гору, с каменной одеждой в сухом рве, и с земляным валом; куртина же с бастионами **a. b.**, которую я видел, проходя чрез мост **c.** в самом большом возвышении не имеет более 5 сажень от дна рва до гребня бруствера.

В крепости трое ворот: 1. *Дунайские*, о коих упомянуто выше; 2. *Исакчинские*, по дороге в Исакчу, оставляя вправо Молдаванскую магалу (предместье), имеют мост. 3. *Стамбульские* к стороне Бабадага; дорога идет через Турецкую магалу; есть также простой мост. Четверо ворот во рву: 1-е против Молдаванской магалы; 2-е против Турецкой магалы маленькие, человек должен согнуться, чтобы проходить; 3-е выходя из Исакчинских ворот влево; все с двойными железом окованными дверьми, и 4-е приводят к концу Турецкой магалы. Ров кругом крепости сухой, в самых глубоких местах не имеет более 4 аршин глубины от гласиса.

* В приложенной карте [рис. 6] изображено только то, что я сам видел и проходил, имея случай измерить шагами (Прим. *И.Л.*).

Ров приближается с обеих сторон крепости к двум бастионам, обращенным к Дунаю (о коих упоминается выше); при самых углах сих бастионов построены через оный два простых деревянных моста, при коих сделанный ров оканчивается и продолжается весьма глубоким и утесистым оврагом до равнины, находящейся перед обрывом, как на карте видно. Вал изнутри окружен палисадами.

На всех бастионах, которые обращены к Дунаю, находятся по 6 орудий большого калибра, а на прочих по 5 меньшего и таковых же 7 на валу, что над обрывом. Кроме сих последних, прочие по большей части на колесах, из коих многие поломаны и вообще в худом положении.

В крепости близ дома паши, к стороне Молдаванской магалы, сделан в земле пороховой погреб из камня, крытый землей; – кругом же оного каменная стена, крытая черепицей, и двое ворот – одни к базару большие, другие к валу маленькие с деревянными крепко окованными дверьми.

Хлебный магазин каменный, крытый черепицей и могущий вместить в себе до 4000 четвертей, находится к стороне Дуная по правую руку входа в Дунайские ворота. Амбар, также каменный и черепицей крытый, менее хлебного магазина, в коем сложены: ружья, ядра, до 100 ручных мельниц и проч.; – лежит влево от ворот, не доходя пашинского дома. Пять каменных казематов в земле кругом вала, могущих вместить все не более 1000 человек.

Дом паши, против Дунайских ворот, каменный, черепицей крытый, довольно большой.

Четыре казармы, из коих одна только наибольшая каменная, все пустые; деревянные же не стоят внимания; в одной из оных содержатся 12 янычарских аггов, присланных из Константинополя после бунта.

Мечеть каменная, черепицей крытая, с высоким минаретом.

Одна землянка, крытая черепицей в коей пекут хлебы. Две конные земляные мельницы; одна возле упомянутого амбара, другая возле пекарни и не более 15 крытых камышом мазанок. Конюшня паши сделана в земле, покрыта камышом и землей; прочие простые. Есть еще 3 землянки для проходящего войска, крытые просто камышом и землей; весьма слабы.

Воды в крепости нет; паша тщетно употреблял все усилия. Есть один колодец на Турецком базаре, имеющий до 30 сажень глубины, с весьма малым количеством воды, – ныне же сух. Два колодца у прорытого канала под обрывом, кои одни и доставляют воду.

Молдаванская магала или предместье, вдоль коего я проходил, состоит не более как из 120 домов к стороне Исакчи, расбросанных около самого рва; и одной ветряной мельницы.

Турецкая магала книзу Дуная, или к стороне Старой Тульчи и Бабадага, включает в себе до 200 домов мазаных и одну деревянную мечеть с таковым же минаретом, крытую камышом и выстроенную недавно Гасан-Эфендием, роднёю Юнос-Паши близ самых Стамбульских ворот. Дома расбросаны около самого рва. В сем предместье живут: татары и турки, также многие из начальников и прислуга паши имеют свои дома. Между частью, обращенной к Дунаю и обрывом, есть до 50 домов мазаных с лавками и турецкими кофейнями; также и ризница. Часть сия называется Турецким базаром...

Командующим пашею в Тульче есть: Юнос-Оглу который был в Килие аяном и во время занятия нашими войсками Бессарабии пленен и содержался в Елисаветграде; говорит немного по-русски, от роду имеет за 70 лет, весьма хороших правил, любим народом и войсками и веселого характера. Назначен командующим в Тульче не за долго до греческого возмущения. Несмотря на занимаемый им пост, он не носит звания паши, а имеет чин капуджи-паша; месяц же тому назад назначен Казак-пашею, – званием, которое дает ему право на предводительство некрасовцами, и на случай войны запорожцами как живущими вблизи его пашалыка...

Настоящее состояние укреплений не может долго противостоят решительному приступу, наиболее со стороны Дуная и Молдаванского предместья; до завладения же оной, плавание по Сунийскому Дунаю как единственно удобному, будет затруднено – и почти невозможно для судов, идущих с грузом к Измаилу и далее вверх»²⁵.

Хоча І.П. Ліпранді доклав до опису нової фортеці план лише її східної частини з двома бастіонами (рис. 6), його частково доповнює загальний план містечка Тульчі з околицями 1828 р. До речі кажучи, на ньому присутня знайома нам мечеть, розташована недалеко від кам'яного замку, вже тоді зруйнованого (рис. 7).

У ході війни 1828-1829 рр., після переправи російської армії через Дунай на початку червня, Тульча була оточена загоном генерал-майора А. Ушакова. Після здачі Браїлова, комендант Тульчі здав її 19 червня 1828 р. з умовою вільного виходу гарнізону. У фортеці взято 8 прапорів, 84 гармати, 3000 ядер, 300 гранат і 2500 пудів пороху²⁶. Потім вона була зрита, а камінь з будівель та облицювання стін використовували для будівництва Ізмаїльської фортеці²⁷.

Інші укріплення Тульчі у 1850-х – 1870-х роках

Перед початком Східної війни 1853-1856 рр. турки знову привели Тульчу в оборонне становище і влітку 1853 р. в її гарнізоні перебувало до 3 тис. чоловік. Після переправи російських військ під командуванням генерал-лейтенанта А.К. Ушакова через Дунай 11 березня 1854 р. і поточних боїв, османи очистили Тульчу, а 12 березня її зайняла єгерська бригада 7-ї піхотної дивізії²⁸. На відміну від подій попередньої війни, операція по переправі через Дунай і захоплення Тульчі забезпечена картографічними матеріалами. За ним видно, що турки насипали земляні укріплення на місці біля початку Георгіївського гирла Дунаю проти Чатала і місце зруйнованої фортеці, використавши правий берег протоки Сомової (рис. 8; 9), де і відбулися серйозні бої (рис. 10).

Пізніше тут знаходилися армійський батальйон і сотня козаків для охорони складів фуражу та провіанту. За уривчастих даних, у цей час були зведені невеликі земляні редути на північний захід від Тульчі для прикриття доріг з Бабадага та Ісакчі (рис. 14, 3-4).

²⁵ Ліпранді І.П. Указ. соч. С. 11-19.

²⁶ Гурьянов И. Взгляд на Турецкую империю в теперешнем ее состоянии с приложением обозрения военных подвигов россиян в сию кампанию. Москва, 1828. С. 71; Лукьянович Н.А. Описание Турецкой войны 1828 и 1829 годов. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1844. С. 23-24, 145-146.

²⁷ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Дело 1829 г. «О разрушении турецких крепостей Браилова, Тульчи и Исакчи и о перевозке из двух последних в Измаил камня». См.: Бендер [М.О.]. Каталог Военно-ученого архива Главного штаба. Т. I. Санкт-Петербург, 1905. С. 386.

²⁸ Л.М.Б. Указ. соч. С. 576.

Коли ж у кінці червня того ж року було знято облогу Сілістрії, російські війська пішли з правого берега Дунаю і, відповідно, з Тульчі²⁹.

Однак, 27 грудня того ж року загін генерал-лейтенанта А.К. Ушакова з 4 батальйонів, 2 ескадронів і 6 сотень Донського 1-го Сазонова полка при 4 гарматах, з Кінно-ракетною козачою батареєю переправився на правий берег Дунаю, захопив міст через протоку Сомову і, перекинувши турецьку кінноту, знову взяв Тульчу³⁰. Втім, за результатами всієї цієї війни, Російська імперія втратила контроль над дельтою Дунаю та віддала частину Буджака і навіть Молдови.

Проте, Російська імперія не залишала своїх планів, про що свідчать дорожні записки якогось Лаврова, який у липні 1871 р. явно виконував розвідувальну місію: «Тульча – главный город санджака или губернии того же имени. Город красивым амфитеатром спускается по уступам нагорного берега, и представляет как бы собрание более или менее красивых домиков и дач, более или менее плохоньких домишек, беспорядочно разбросанных по высотам и холмам, составляющим скаты нагорного берега. Всех домов считается в Тульче до 2400; в том числе до 800 домов или дворов принадлежит русским (не-красовцам), до 400 болгарам, до 350 молдаванам, более 200 грекам; затем остальные евреям, туркам и проч. Общее число жителей простирается до 11000 человек. Два православные храма, расположенные на отдельных высотах, резко выделяются из среды строе-ний. Зелень садов скрашивает вид. На самом берегу устроены пароходные пристани, против которых находятся ряды каменных зданий, где помещаются пароходные агентства. Если бы не толпа турецких солдат, собравшихся на пристани, то город, по его наружному вид и местоположению, можно бы было принять за приволжский городок, где-нибудь по нагорному берегу Волги... Тульча считается одной из станций турецкой Дунайской фло-тилии; и, действительно, близ этого города стояла одна турецкая канонерка»³¹. Для нас цей опис важливий тому, що агент не побачив у Тульчі не тільки ознак фортифікації, але й жодної мечеті. Що стосується храмів, то один з них (у районі колишнього замку) напевно належав російським старовірів.

Останнє захоплення Тульчі російською армією, який входить у хронологічні рамки цієї статті, було безкровним, хоча напередодні війни 1877-1878 рр. турки провели тут фортифікаційні роботи. Про це свідчить літографія «Тульча и турецкий редут на фоне дельты Дуная и Измаила», опублікована 23 червня 1877 р., на якій видно укріплення на вершині пагорба у нинішньому центрі містечка (рис. 12).

Саму подію описано у донесенні нового «цивільного начальника Тульчинського санджака» Юзефовича командирі Нижньо-Дунайського загону, генерал-лейтенанту А.Е. Ціммерманну. Згідно з ним, після відходу турецьких військ жителі Тульчі «утворили тимчасову раду» та «варту з мисливців». Пізно увечері 14 червня 1877 р. з Мачина через Ісакчу до Тульчі прибув загін генерал-майора Н.П. Янова (3-го), зустрінутий городянами. На наступний день були проведені урочисті молебні у молдавській і старовірській церк-вах. З'ясувалося також, що «урядовий будинок» не був розорений, а поруч з ним «перебу-

²⁹ Ibidem.

³⁰ Собрание донесений о военных действиях и дипломатических бумаг и актов, относящихся до войны 1855, 1854, 1855 и 1856 годов. Санкт-Петербург, 1858. С. 257.

³¹ Лавр_ъ. По Нижнему Дунаю (из беглых заметок проезжающего) // Военный сборник. 1871. № 9. С. 211.

вала площа, вкрита колодами вельми хорошої якості, заготовленими турками. У пороховому погребі знайдено кілька бочок пороху... Телеграфні стовпи всюди існують ...кабель до Ізмаїлу теж не попсований»³². На площі було зачитано болгарською мовою «Заклик» імператора Олександра II, який починався такими словами: «Болгари! Мої війська перейшли Дунай і вступають нині на землю вашу, де вже не раз билися вони за полегшення тяжкої долі християн Балканського півострова...»³³.

Висновки

Підводячи підсумки, слід почати з того, що протягом розглянутого періоду найдовше (з 1634-1635 – до кінця 1790-х – початку 1800-х (?) рр.) проіснував османський замок. Ця невелика споруда розташовувалася на низькому кам'янистому мисі правого берега Дунаю, приблизно в 400-420 м на північ від існуючої нині мечеті Азізіє (moscheea Aziziye). Хоча від неї практично нічого не збереглося, тепер, завдяки планам, опублікованим у цій статті, ми точно знаємо його локалізацію, конструкцію та розміри (рис. 1-5; 11-13).

Другим капітальним об'єктом була бастионна фортеця, що мала дуже коротку історію (1825-1829 рр.), але добре документовану й описану. Ця земляна споруда, частково покрита «кам'яною одежею», знаходилася у західній частині Тульчі, на правому березі протоки Сомової (рис. 6-7; 13-14). У наші дні вона майже повністю знищена, збереглися тільки видимі у рельєфі залишки північно-західного бастиону.

В зазначений період у районі Тульчі існував з більш раннього часу, або була заново побудована, низка земляних редутів або фортів (табій), розкинутих в основному на панівних висотах від кам'яного замку до бастионної фортеці, і навіть до основного русла Дунаю, які неодноразово наносилися на карти та плани (рис. 1-2; 5; 7-9; 12-14). Здебільшого їх звели османи, частково російські війська, і слід зауважити, що їх дослідження по суті тільки починається.

На кількох планах у Тульчі відзначена мечеть (рис. 1-2; 7; 11; 13), яку вперше згадав Евлія Челебі у 1657 р. Вона стояла на місці нинішньої джамії султана Абдулазіза (Moscheea Aziziye, споруджена 1863 р.). Біля неї згадується будівля митниці (у 1657 і 1826 рр.). У письмових джерелах згадані інші мечеті: у кам'яному замку (1657 р.), кам'яна всередині бастионної фортеці (у 1826 р.), дерев'яна мечеть з таким же мінаретом на Турецькій магалі у Стамбульських воріт бастионної фортеці (у 1826 р.)³⁴. Крім названих, у центральній частині містечка була намальована, як мінімум, ще одна джамія (1877 р.; рис. 12).

У цілому ж, в розглянутий період російська армія захоплювала та залишала Тульчу 12 разів. Здається, що таким «показником» може похвалитися далеко не кожне місто, що знаходиться за межами «исконно русских земель».

Подяки: Автор щиро вдячний Ю.С. Москаленко за копіювання картографічних матеріалів у Російській національній бібліотеці Санкт-Петербурга.

³² Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 28: Действия Нижне-Дунайского отряда с 21 мая по 1 августа 1877 г. Санкт-Петербург, 1900. С. 53-55.

³³ Крестовский В. Двадцать месяцев в действующей армии. Т. I. Санкт-Петербург, 1879. С. 293.

³⁴ Липранди И.П. Указ. соч. С. 16-17.

Igor Sapozhnykov

Ottoman town Tulcha and its fortresses in the XVII-XIX centuries

Abstract: The article is devoted to the study of long-term and earthen defensive structures of town Tulcea (Romania), which existed from the first half of the 18th to the middle of the 19th centuries. Most of them played the role of bridgeheads at the crossings of the St. George branch of the river. Danube on the road to Ishmael. During this period, a number of objects of different times were fixed on the plans, maps, and iconographic sources known and cited in the work. The first was the Ottoman castle of the 1630s – 1810s (?), which was able to accurately localize, restoring its construction and size. The second was the bastion fortress, which had a very short history (1825-1829). Some of the earthen redoubts or forts (tabia) have existed since at least 1771, while others were later built by Turkish or Russian troops. In addition, several plans mark a mosque, first mentioned by Eulia Celebi in 1657, which stood on the site of the current jamia of the Sultan Abdulaziz (Moscheea Azizyie, built in 1863), and in other sources – at least three more mosques in the western and central parts of the town.

Keywords: Danube Delta, Tulcha, ferry to Izmail, cartography, topography, stone castle, bastion fortress, earthen forts, tabia, artillery batteries, mosques

Перелік і опис ілюстрацій

Рис. 1. «План бывшего поиска над неприятелем, находящегося при Дунае в городе Тульче, с российской стороны Измаила под командой генерала майора Вейсмана с 700 гренадеров, по большей части на рыбацких лодках и без пушек 23 марта 1771 года, турок было 5 000 чел. Сочинил бывший при той атаке флота капитан лейтенант Егор Маврин». «Объяснение: А – место, к которому пристали наши лодки и вышли гренадеры на берег (точки значат путь, по которому они шли); В – батареи, на которых пушек не было; С – батареи с пушками; D – каменный замок Тульчи; Е – мечеть; F – жилье на форштадте; G – неприятельские большие купецкие речные суда, которых было до 30 двадцать (пять) взято, а прочие взять было нельзя, за тем сожжены; H – место, которому пришедши, наши лодки взяли людей с берега на обратный путь; I – неприятельские лодки, идущие на помощь из Исакчи в Тульчу, которые на поворотном пути нашими взяты в добычу; K – места, по которым бежал неприятель; промер реки в сажнях» (M 250 саж. у дюйми, фрагмент)³⁵.

Рис. 2. «План экспедициям, которые производил генерал майор Вейсман по приказанию г. генерала фельдмаршала графа Румянцева 24/4 марта при Тульче и 16/27 апреля [1771 г.] при Исакче по ту сторону Дуная; D – турецкий пикет; F, K – редуты; O – батарея и мечеть, которую г. майор Бейтлинг и Иохимсен атаквали и взяли» (M 1 верста у дюйми; північ знизу; фрагмент).

Рис. 3. «План замку в местечке Тульче с показанием в каком оный положении до разрыву состоял. А – замок; B – ворота в замок; C – башни; D – покои для жилья; E – башня, в которой был пороховой погреб; F – в стене и в башне амбразуры; G – возвышенное платформы для стрельбы между зубцов из пушек; H – ров при замке, вырубленный из камня; означенный замок, как башни, так и стены все разорваны, а внутри оно строения без остатку все сожжено». Жовтень 1771 року (M 20 саж. у дюйми; фрагмент)³⁶.

Рис. 4. «План замку в местечке Тульче с показанием в каком оный положении до разрыву состоял». 4-а – профіль через вежу по лінії a-b; 4-б, - профіль через замок по лінії c-d.

Рис. 5. «План взятие замка Тульчи ноября 6-го дня 1790 года» (K – дві ескадри наші легких барок послані; L – два турецьких судна підірвані; M – місце, де ескадра наша стала на якір; N – розташування після взяття Тульчі по лінії). Входить до рукописного «Атлас, содержащий карты и планы последней турецкой войны, верно снятые полковником, комендантом и кавалером бароном фон Тизенгаузенем» (на 61 аркуші розмірами 23×35 см; M 100 саж. у дюйми; фрагмент; північ знизу)³⁷.

³⁵ Рукописне відділення Російської національної бібліотеки (РВ РНБ). Ф. 885. Спр. 232. Арк. 21-2.

³⁶ РВ РНБ. Ф. 885. Спр. 243/2. Арк. 41-1.

³⁷ РВ РНБ. Ф. 885. Спр. 287. Арк. XXXXVI.

Рис. 6. Частина фортеці Тульча 1826 р. (а, b – частина, яка згадується в описі; с – міст дерев'яний в худому стані; d – плетений тур заввишки 7 аршин; e – ворота, в яких паша нас зустрів; f – будинок паші; g – комора; h – хлібні магазини; i – пороховий льох; k – ворота в рів, l – турецька ризниця; m – колодязь; nnn. – виритий канал для впуску води; o – міст, подібний с; p – вітряк; q – поліція, де живе Су-Баша; r – пристань і лавки; s – місце, де ми вийшли на берег; t – дорога, по якій йшли до фортеці; tyt – дорога, по якій поверталися; v – міст; z – місце нічного татарського пікету, з 10 осіб складається³⁸.

Рис. 7. План Тульчі 1828 р.³⁹

Рис. 8. «Переход через Дунай русских войск под начальством генерал-лейтенанта Ушакова у крепости Измаила» (М 1 : 84 000 або в 1 дюймі 2 версти; фрагмент)⁴⁰.

Рис. 9. «План турецких укреплений на правом берегу Дуная против мыса Чатала, взятых приступом 11 марта 1854 г. войсками отряда под начальством ген.-л. Ушакова»⁴¹.

Рис. 10. «Штурм турецких укреплений 11 марта 1854 г. после переправы через Дунай (рис. капитана Д.Ф. Козлова)»⁴².

Рис. 11. Літографія «Вид Тульчи с Дуная» («Tulscha On the Danube»; Illustrated London News, June 23 1877).

Рис. 12. Літографія «Тульча и турецкий редут на фоне дельты Дуная и Измаила» («With the Turk – Toulcha. On the Danube opposite Ismailia»; Illustrated London News, June 23 1877).

Рис. 13. Карта «Planul director de tragere» 1917 (Лист 5652 «Tulcea»; М 1 : 20 000; упоряд. мест. 1894 р.; фрагмент).

Рис. 14. «Османские укрепления на территории муниципалитета Тулча. Локализованы на основе картографии (с наложением на ортофотоплан): 1 – Бастионное каменное укрепление (частично разрушено); 2 – Табия; 3 – Табия (исчезнувшая); 4 – Форт; 5 – Средневековое поселение (XI; XIII-XVIII вв.)» (М 1 : 20 00)⁴³.

³⁸ Липранди. Указ соч. С. 64.

³⁹ Епанчин Н.А. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 139.

⁴⁰ Богданович М.И. Восточная война 1853-1856 гг. Том II. Санкт-Петербург, 1876.

⁴¹ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. Т. 2. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1913. Сх. 39.

⁴² Козлов Д.Ф. Краткая боевая история 117-го пехотного Ярославского полка. Рогачев, 1913. С. 51.

⁴³ Stănică A.-D. Op. cit. Fig. 4.

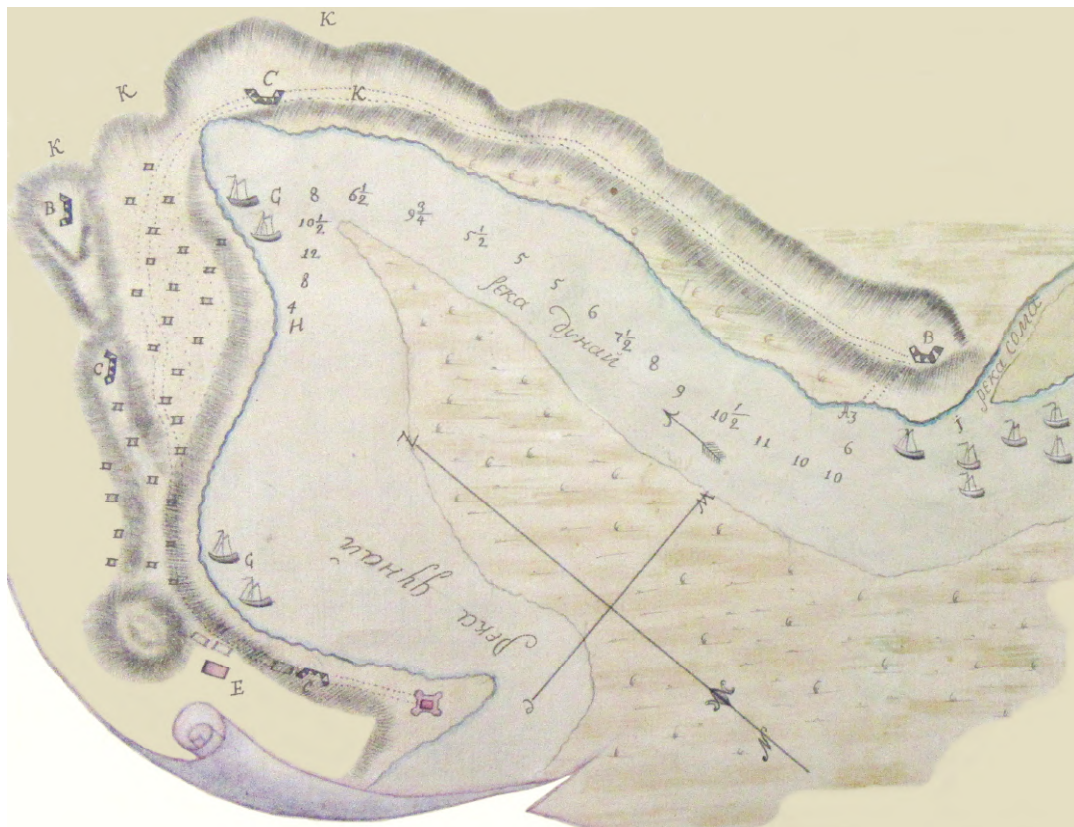

Рис. 1. План штурму Тульчі 23 березня 1771 р.

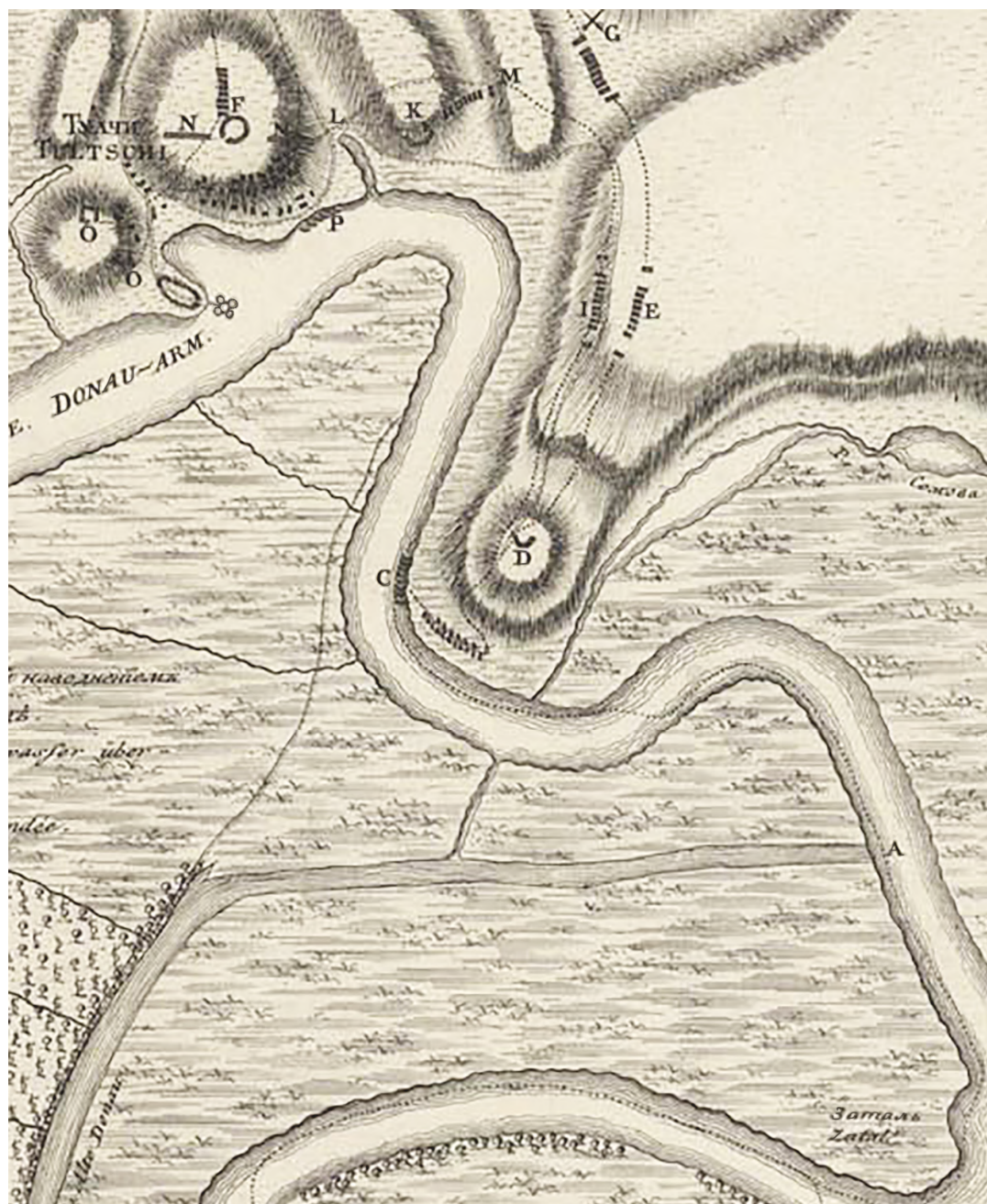

Рис. 2. План експедиціям на Тульчу й Ісакча (березня-квітня 1771 р.)

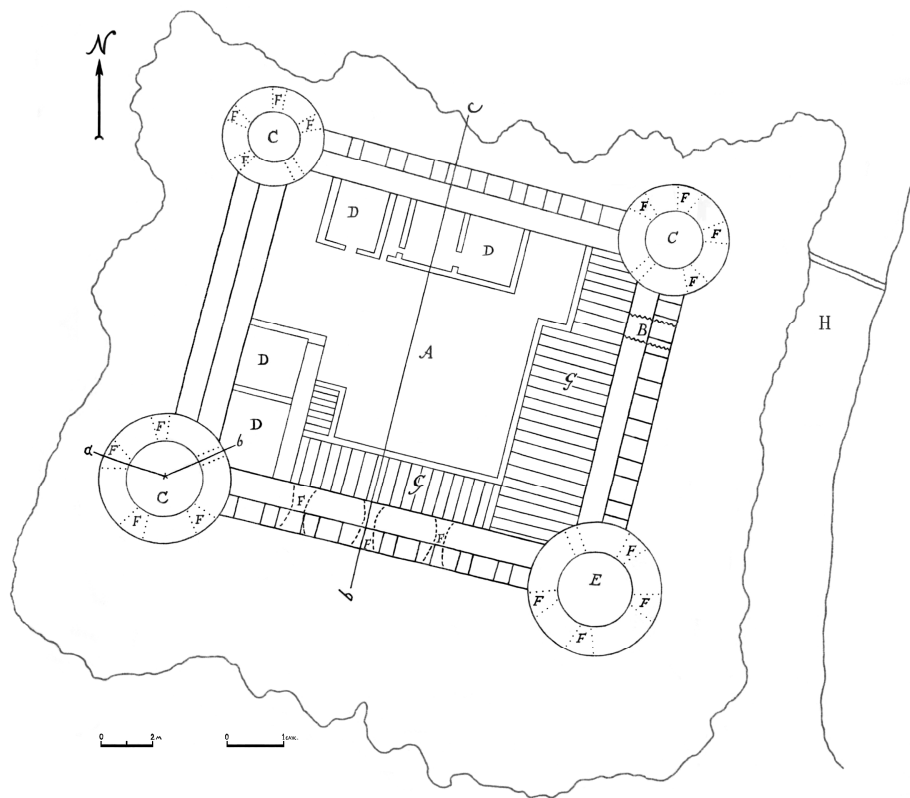

Рис. 3. План замку Тульчі 1771 р.

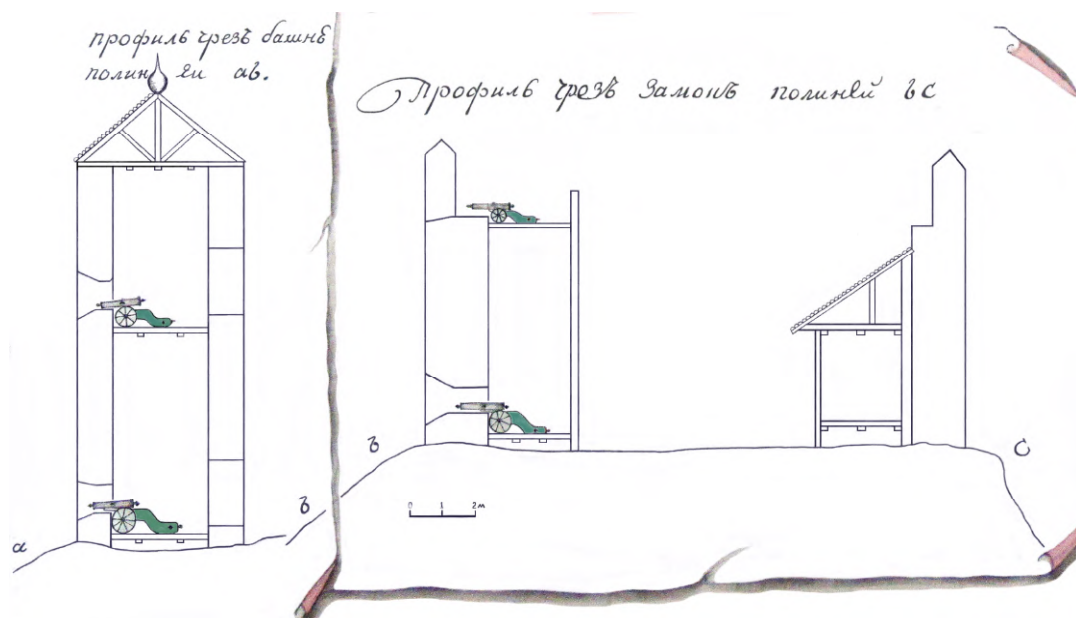

Рис. 4. План замку Тульчі 1771 р. (розрізи а-б і в-с)

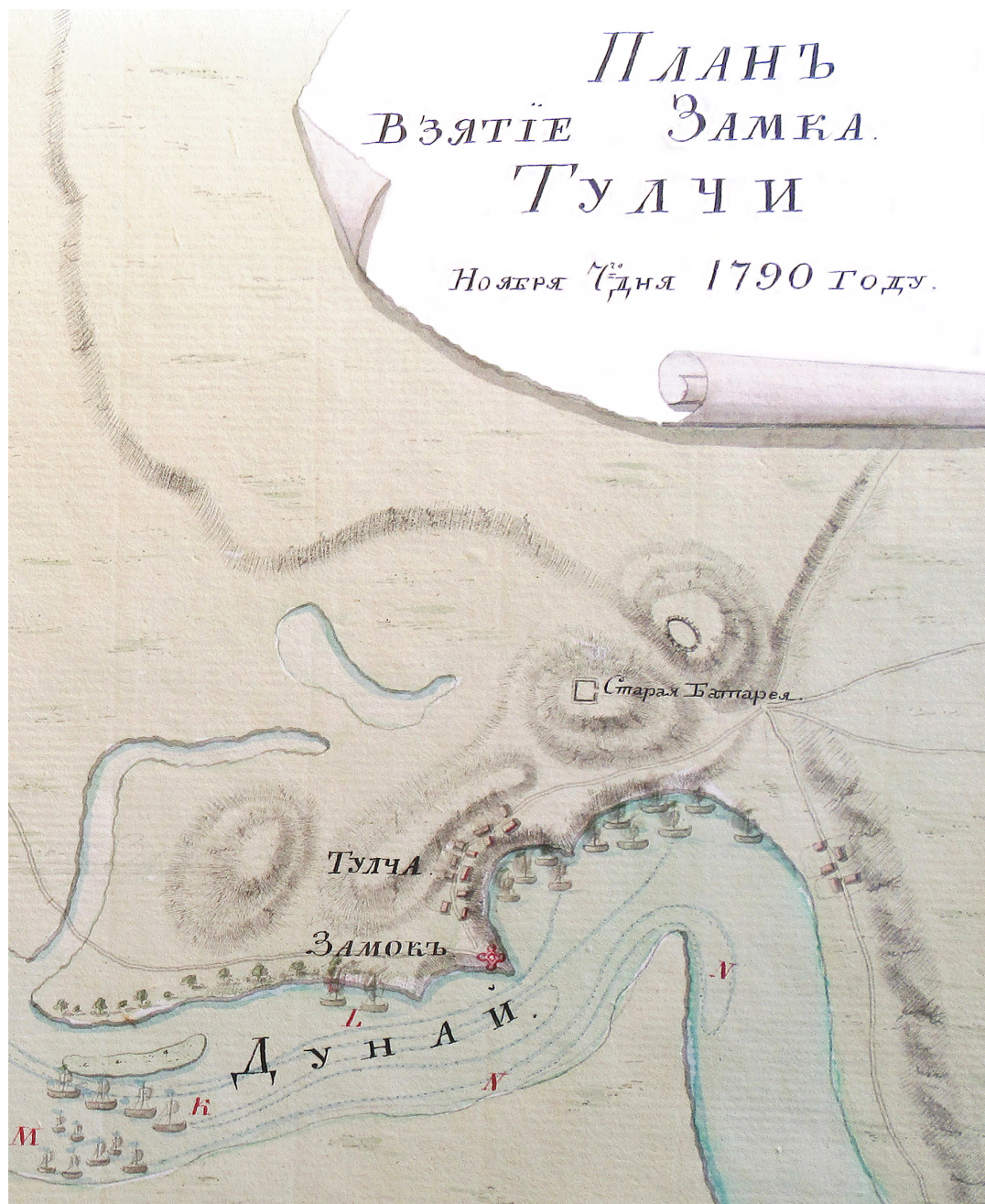

Рис. 5. План взяття замку Тульчі 6 листопада 1790 р.

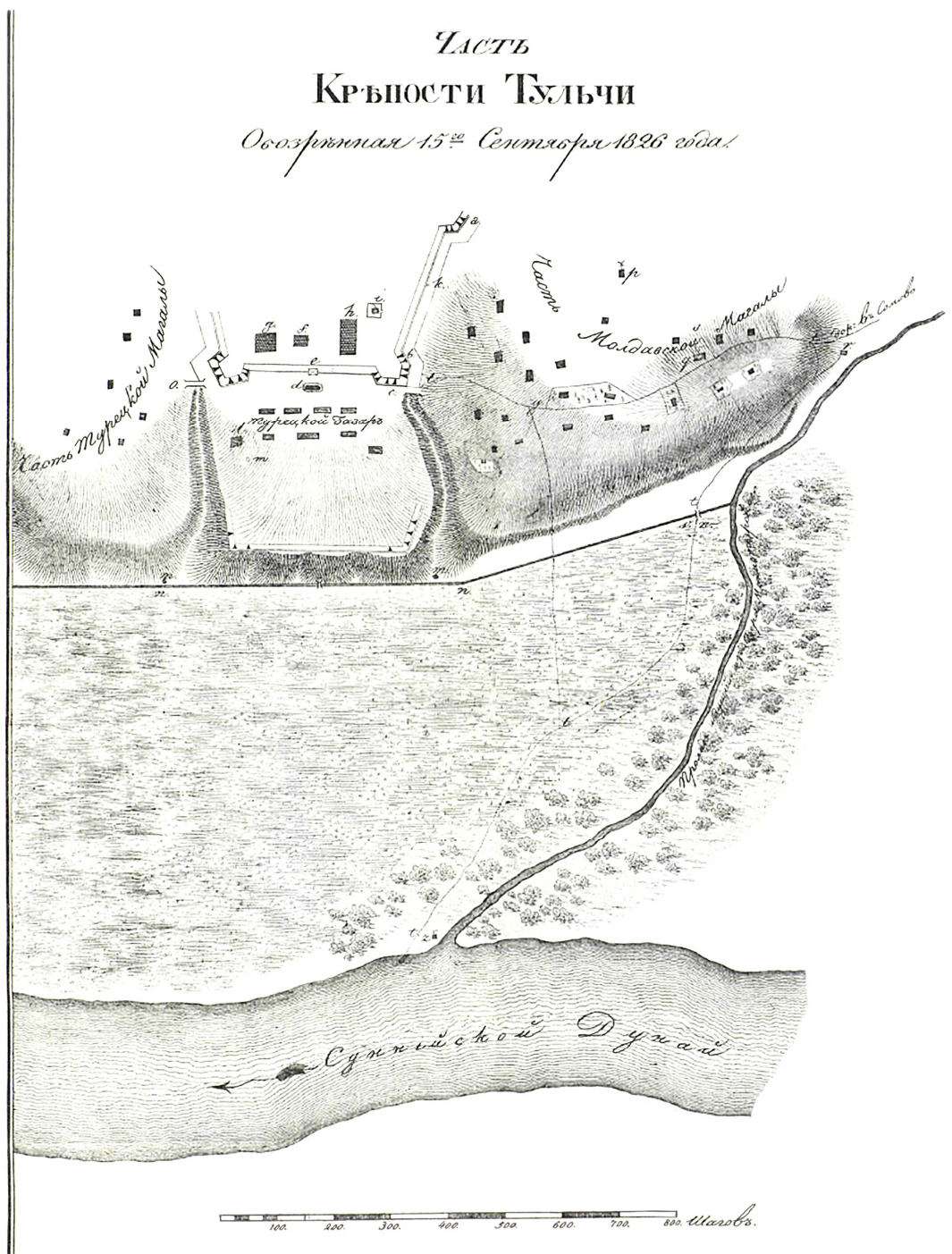

Рис. 6. Частина фортеці Тульча у 1826 р.

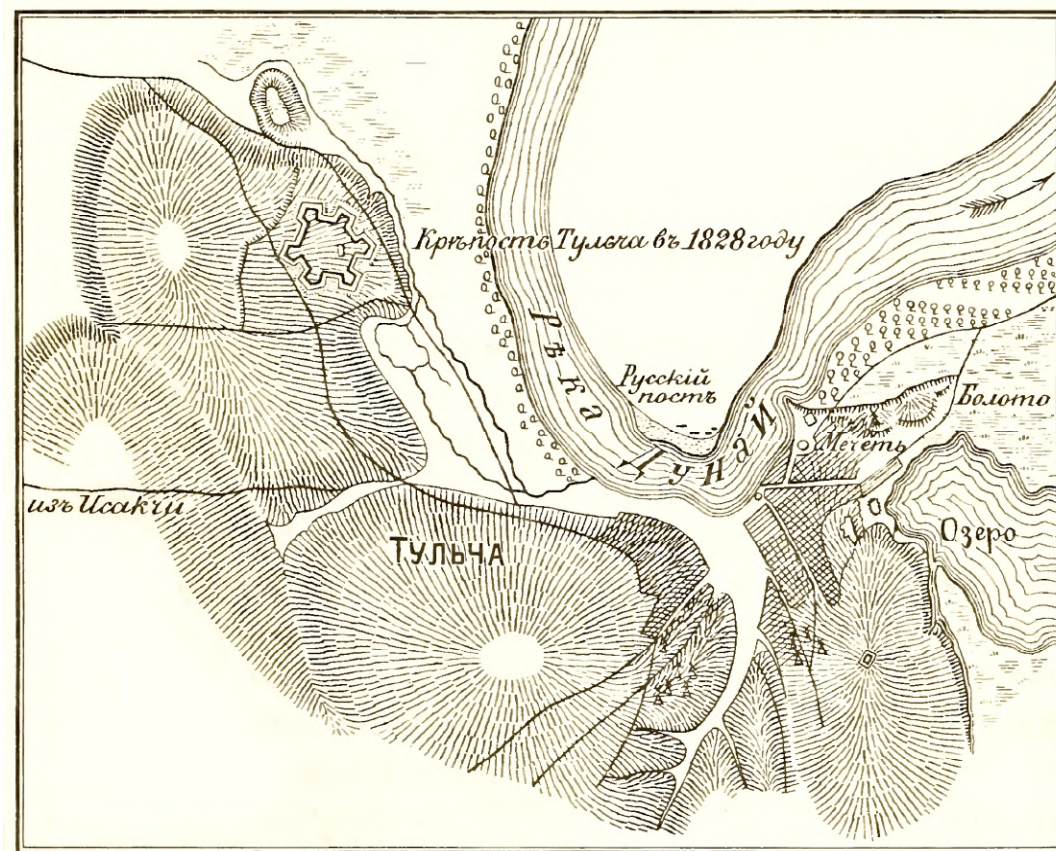

Рис. 7. План Тульчи (1828 р.)

Рис. 8. Перехід через Дунай російських військ 11 березня 1854 р.

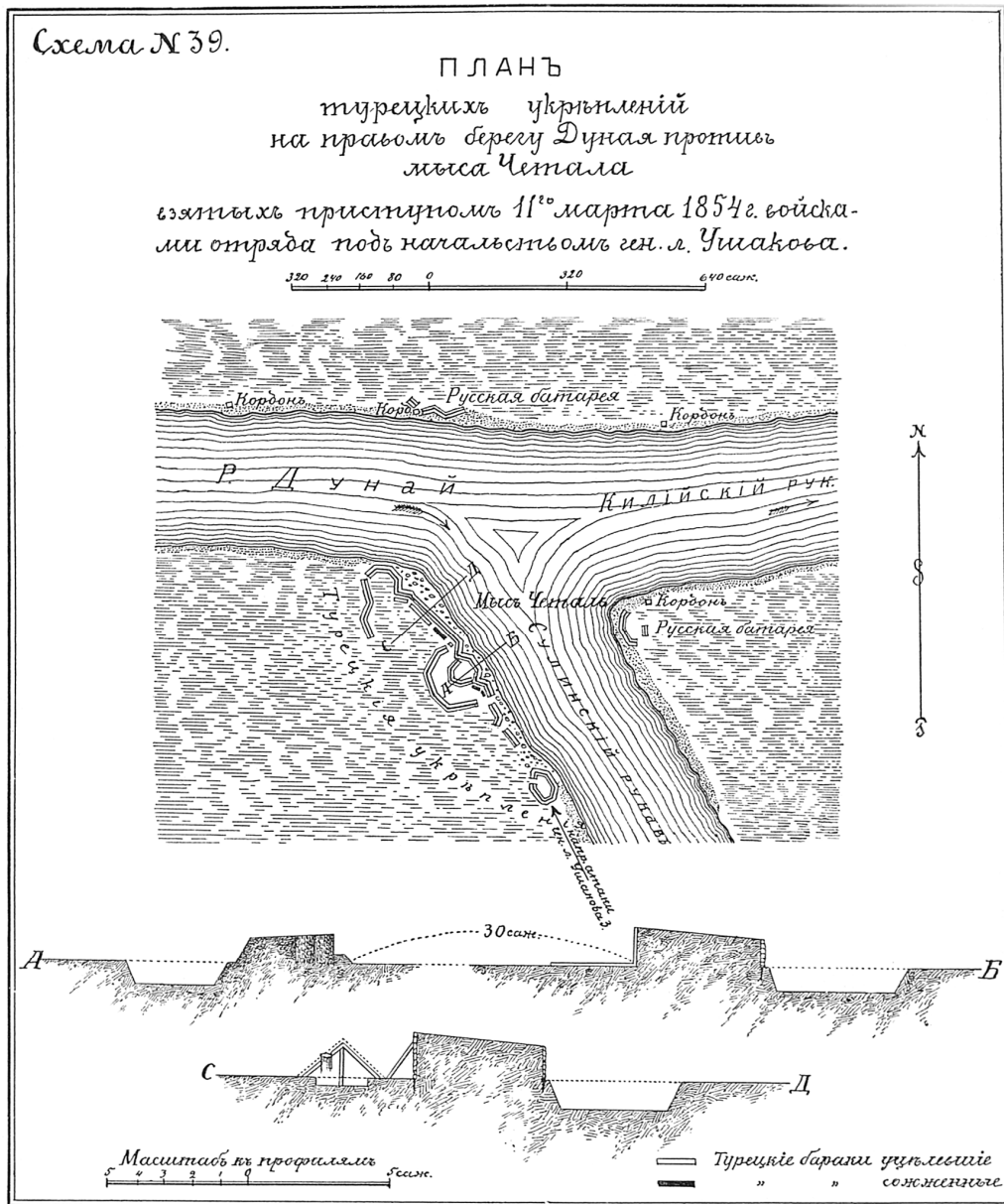
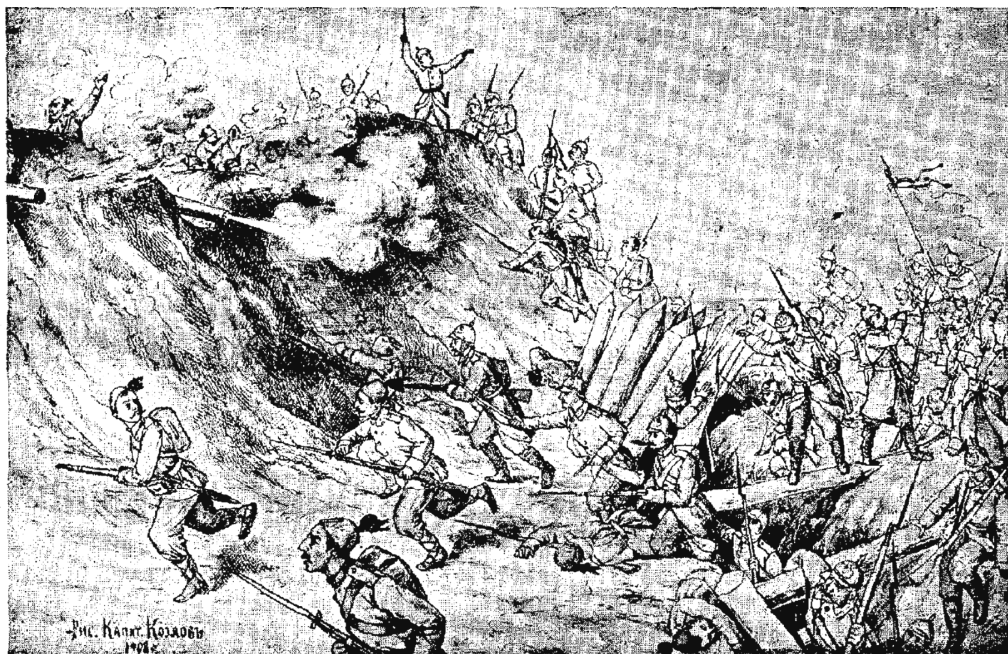

Схема № 39.

Рис. 9. План турецкихъ укрѣпленъ на правомъ березі Дунаю, взятыхъ приступомъ 11 березня 1854 р.

Штурмъ турецкихъ укрѣпл. 11 марта 1854 г. послѣ переправы черезъ Дунай.
Рис. 10. «Штурм турецьких укріплень 11 березня 1854 року після переправи через Дунай»
(рис. капітана Д.Ф. Козлова)

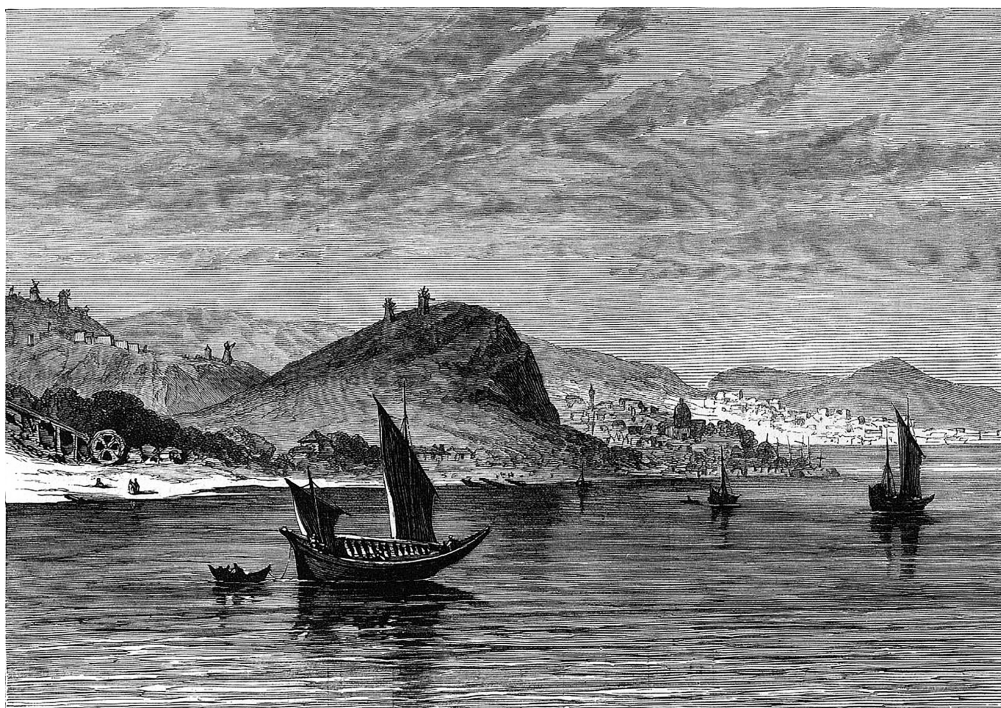

Рис. 11. «Вид Тульчи з Дунаю» (1877 р.)

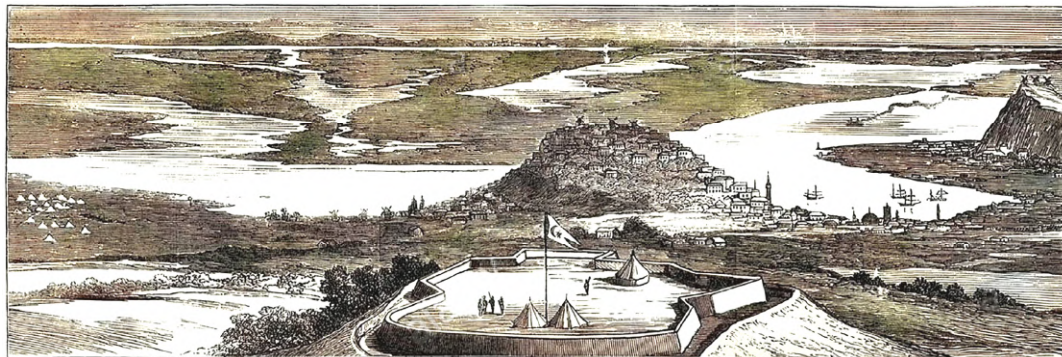

Рис. 12. «Тулъча і турецький редут на тлі дельти Дунаю та Ізмаїла» (1877 р.)

Рис. 13. Карта Тульчі та її околиць 1917 р.

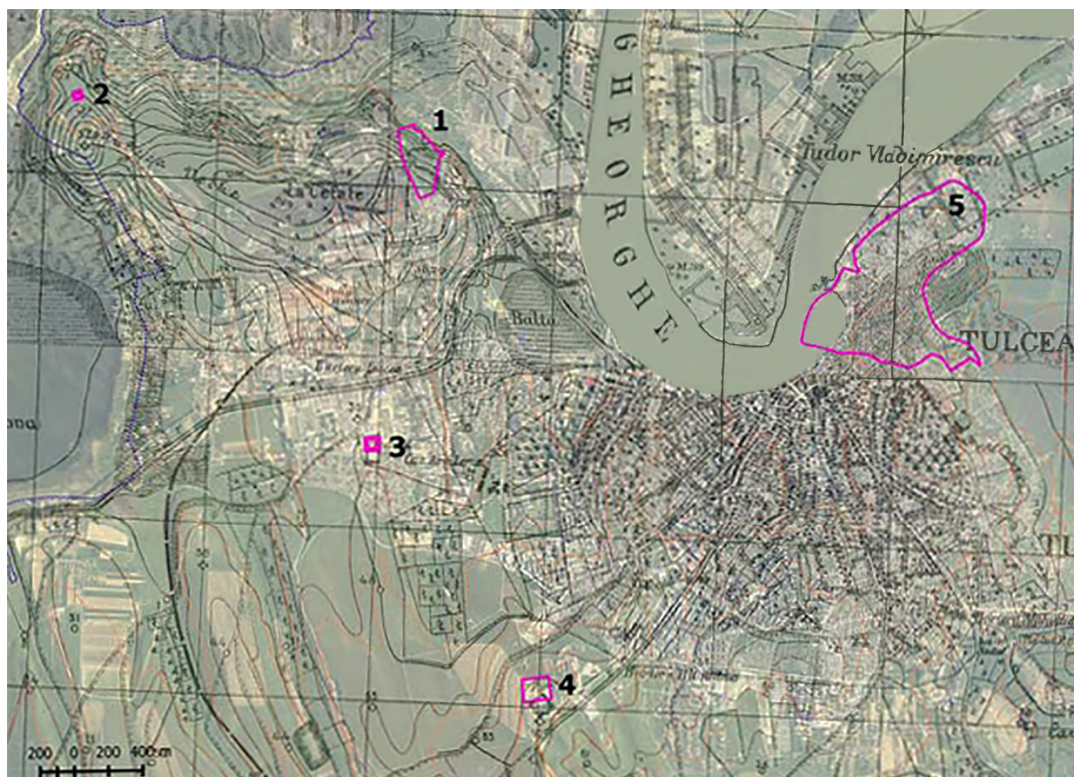

Рис. 14. «Османські укріплення на території муніципалітету Тулча» (по А.-Д. Станік)